

9. ПРАВА ЛЮДИНИ

9.1. ПРИРОДА ПРАВ ЛЮДИНИ

9.1.1. Визначення поняття «права людини»

9.1.2. Еволюція поняття прав людини

9.1.3. Класифікації прав людини

9.2. ПРАВОВИЙ СТАТУС ЛЮДИНИ

9.2.1. Права людини як інститут конституційного права

9.2.2. Правова культура громадян у сфері прав людини

9.3. КОНСТИТУЦІЙНІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ ТА ЇХ ВІДПОВІДНІСТЬ МІЖНАРОДНИМ СТАНДАРТАМ

9.3.1. Громадянські права

9.3.2. Процесуальні права

9.3.3. Політичні права і свободи

9.3.4. Економічні, соціальні та культурні права

9.3.5. Колективні права

9.3.6. Права жінок та дітей

9.4. МІЖНАРОДНА І ВНУТРІШНЬОДЕРЖАВНА КОНТРОЛЬНА ТА СУДОВА ПРАКТИКА

9.4.1. Моніторинг ООН та Ради Європи за виконанням Україною своїх договірних зобов'язань

9.4.2. Застосування Конвенції про захист прав людини та основних свобод судами України

9.1. ПРИРОДА ПРАВ ЛЮДИНИ

Побудова демократичного суспільства і правової держави передбачає насамперед забезпечення прав людини, рівень реалізації яких є одним із критеріїв демократичного режиму країни. Індивідуальна свобода та верховенство права зафіксовані в основних міжнародних актах з прав людини як принципи, які лежать в основі істинної демократії. В Україні відбувається переосмислення і зміна державоцентристської правової ідеології — людина для держави — на ідеологію людиноцентристську — держава для людини, за якою людина, її права та свободи є основною цінністю суспільства. Паралельно переосмислюють саме поняття «право», повертають йому первісний смисл — справедливість, етичність, основа всіх прав або комплекс моральних принципів, що надає характеру справедливості всьому позитивному праву.

9.1.1. Визначення поняття «права людини»

Коли йдеться про права людини, в українській правничій науці заведено використовувати таку дефініцію: «певні можливості людини, котрі необхідні для її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно ви-

значаються досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути загальними та рівними для всіх людей»¹.

Зарубіжні вчені пояснюють це поняття більш широко. Перше систематичне тлумачення термінів, пов'язаних з поняттям «права людини», здійснив В. Н. Хохфельд (1879–1918). Він стверджував, що слово *right* (право) використовують як родові поняття, що означає будь-який вид юридичної переваги, а саме: *claim* (вимога, претензія), *privilege* (привілей), *power* (здатність, можливість) чи *immunity* (пільга). У найвужчому сенсі, згідно з Хохфельдом, термін *right* (право) співвідносять з терміном *duty* (обов'язок) і найближчим синонімом до нього є *claim* (вимога, претензія)².

Згодом було багато спроб інших інтерпретацій поняття «право», що засвідчило складність цієї проблеми, а очевидно, і неможливість однозначного тлумачення природи прав, оскільки ці тлумачення можна застосовувати у найрізноманітніших контекстах і аналізувати з різних поглядів. Дж. Донеллі іменує це плюралізмом у концептуальних підходах до проблеми загальнотеоретичного розуміння прав людини³. Тлумачення аналізованого поняття в *Black's Law Dictionary* підтверджує зазначене нами вище. Тут термін «*right*» (право) визначають так: «...в абстрактному смислі означає справедливість, етичність або узгодження з нормами закону чи моральними принципами... В конкретному смислі можливість, привілей, здатність чи вимога однієї особи до іншої. Зазвичай права визначають як «можливості вільно діяти». Основні права належать людям від природи, як особистостям, та існують до їх визнання позитивним правом. ...В юридичному смислі «право» справедливо визначають як «здатність однієї людини контролювати з дозволу і за допомогою держави дії інших»⁴.

9.1.2. Еволюція поняття прав людини

Попередниками терміна «права» (англ. *rights*) були терміни «вольності» (англ. *liberties*) та «привілеї» (англ. *franchises*). Поняття прав людини зазвичай простежують починаючи з Стародавньої Греції та Риму. Так, латинський термін «*ius*» (право) в аналізованому значенні знаходимо ще в працях римського філософа Ціцерона, який стверджував, що право і справедливість логічно пов'язані, й тільки те, що відповідає закону природи, є справжнім (істинним) правом.

У кінці XII – на початку XIII ст. в англійських хартіях використовували латинський термін *iura coronae*, що передавав поняття «*rights of the Crown*» (права корони), яке через ідею «*rights of the kingdom*» (права королівства) набуло значення «права вільних людей королівства». Так, у Великій хартії (*Magna Carta*) 1215 р. вольності надають не королівству, а вільним людям королівства.

¹ Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: Навч. посіб. — Київ: Атіка, 2004. — С. 5. Див. також: Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні: Навч. посібн. — Київ: Юрінком Інтер, 2003. — С. 6.

² Hohfeld W.N. *Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning*. — Westport: Greenwood Press, 1978. — P. 71.

³ Донеллі Дж. Права людини у міжнародній політиці / Перекл. з англ. Т. Завалія. — Львів: Кальварія, 2004.

⁴ *Black's Law Dictionary*. 6th ed. — St. Paul, Minn.: West Publishing Co., 1990. — P. 919.

Зазначимо, що поняття прав людини в Україні бере витоки з «Руської правди», міжнародних договорів та інших юридичних актів Київської Русі. Так, у договорі між Візантією і Руссю 912 р. зафіксовано право людини, звинуваченої у злочині, на розгляд її справи судом: «Злочин нехай настільки певно буде доведений доказами, щоб судді мали віру до цих доказів». Ця норма існувала задовго до Великої хартії, ст. 39 якої проголошувала, що «жодна вільна людина не може бути схоплена, ув'язнена, позбавлена майна, вигнана з країни... інакше, ніж за законним вироком перів чи за законом країни».

Розуміння прав як вимог, які можуть пред'являти всі люди, бере свій початок з доктрини природних прав, що з'явилась у результаті взаємодії двох концептуальних структур середньовіччя — християнства і феодалізму. Зауважимо, що хоч систематизатор римського права Гай (Gajus) у своїй праці «Інституції» ототожнив природне право і право народів на тій основі, що те й інше право містить універсальні принципи права, які відображають вимоги розуму й об'єктивної справедливості, мова не йшла про вимоги, які можуть пред'являти люди. Першу теорію природних прав складала, починаючи з права на власність та права на матеріальні об'єкти (францисканці, Вільям Оккам). Так, саме англійському теологу і філософові Оккаму (1285–1349) належать тези про те, що уряд створюють у результаті договору між людьми, які є вільними від природи, та що цю природну свободу можна обстоювати від тиранічного уряду. Люди народжуються вільними і не підвладними нікому за людським правом⁵, а отже, індивіди мають право чинити опір несправедливій владі, тобто владі, яку здійснюють у порушенні природного права.

Дебати представників теорії суспільного договору XVII ст. також включали поняття природних прав. Згідно з голландським правником та філософом Гуго Гроцієм, утворюючи суспільство, люди можуть відмовитись від усіх своїх природних прав, включаючи право на свободу чинити опір несправедливому монарху⁶.

Англійський філософ Томас Гобс вважав, що декілька природних прав збереглися і після укладення суспільного договору, зокрема людина не віддала державі свого права на самозбереження — чинити опір тим, хто застосував до неї силу, хотів забрати у неї життя. Це право, за Гобсом, зберігають у громадянському суспільстві попри всеосяжну природу суспільного договору та всемогутню владу Левіафана. Що ж до прав власності, то вони є чистим продуктом позитивного права і їх цілком контролює суверен⁷.

Ідея про те, що права власності невід'ємні, найяскравіше була виражена Джоном Локом, який багато зробив для розвитку доктрини природних прав, що включала право здобувати і зберігати приватну власність. Лок стверджував, що певні права, очевидно, належать індивідам як *human beings*, оскільки ці права існували в «стані природи» до того, як людство вступило в політично

⁵ Black A. *Political Thought in Europe, 1250–1450*. — Cambridge, Eng.: Cambridge University Press, 1992. — P. 73.

⁶ Grotius Hugo. *The Rights of War and Peace* / A.C. Campbell, trans. — London: M. Walter Dunne, 1901. — P. 63–70.

⁷ Hobbes Thomas. *Leviathan*. — Harmondsworth, Eng.: Penguin, 1981. — P. 35, 188–199; 264–268.

організоване суспільство; основними серед цих прав є право на життя, свободу (свободу від свавільних законів) та власність; вступивши в політично організоване суспільство (civil society) внаслідок суспільного договору, людство віддало державі тільки право впроваджувати ці природні права, а не самі права. Отже, Лок трансформує природні права із засобу, необхідного для підтвердження теорії суспільного договору, в низку специфічних вимог, якими індивіди природно володіють, зберігають у політично організованому суспільстві як специфічну рису соціального контракту і можуть заявляти (доводити, обстоювати, пред'явити) проти уряду. Адже, за Локом, свобода людей, які мають над собою уряд, полягає в тому, щоб жити за постійними правилами, загальними для всіх у цьому суспільстві й установленими законодавчою владою, в ньому створеною; це — свобода чинити за власною волею у всіх діяннях, коли це не заборонено правилами, і не підкорятися непостійній, непевній, невідомій, деспотичній волі іншої людини, тим часом як свобода природи не має бути обмежена нічим, окрім закону природи⁸. Водночас Лок як продукт своєї епохи приймав інститут рабства, не заперечував проти надання політичних прав тільки тим, хто мав власність, і не заперечував, що права жінок і чоловіків не є рівними.

Зауважимо, що задовго до Г.Гроція, Дж.Лока, Т.Гобса український філософ, публіцист, історик Станіслав Оріховський-Роксолан (1515–1567) обґрунтував теорію суспільного договору щодо походження держави і розробив теорію природного права. Зокрема, серед природних прав С.Оріховський виділяв права на щасливе повноцінне життя, на свободу, власність, право жити за вказівками власного розуму, право на освіту та на шлюбний союз⁹. Теорію природних прав розробляли і такі українські філософи, як Павло Русин (1470–1517), Феофан Прокопович (1681–1736), Яків Козельський (бл. 1723 – після 1793), Петро Лодій (1764–1817), німецький філософ Йоган Шад (1758–1834), який у 1804–1816 рр. викладав у Харківському університеті. Григорій Сковорода вважав основними невідчужуваними правами людини право на свободу, рівність та щастя¹⁰.

Французький філософ Жан-Жак Руссо продовжив дискусію щодо обсягу свободи, якою люди жертвують, укладаючи суспільний договір, і доводив, що коли люди укладають справжній суспільний договір як результат спільної волі народу і створюють уряд, який втілює їхні індивідуальні побажання, вони не віддають власну свободу. Хоч чоловік (man) втрачає природну свободу та необмежене право на все, що його спокушає і що він може отримати, він здобуває громадянську свободу чи моральну свободу, оскільки дотримання (obedience) права, яке він сам вводить, є свободою¹¹. Руссо вірив, що люди по-

⁸ Лок Д. Два трактати про врядування / Перекл. з англ. О. Терех і Р. Димерець. — Київ: Основи, 2001. — С. 143.

⁹ Оріховський С. Промова у справі закону про целібат // Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія у 2 ч. — Київ: Наук. думка-Основи, 1995. — ч. 1. — С. 117.

¹⁰ Сковорода Г.С. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира // Повне збір. творів: У 2 т. / АН УРСР. Ін-т філософії. — Київ: Наук. думка, 1973. — Т. 1. — С. 411–463.

¹¹ Rousseau J.J. The Social Contract / Willmoore Kendall, trans. — Chicago: Henry Regnery, 1954. — P. 26–27.

винні віддати всі свої природні права державі, але тільки особливій державі, яка щиро представляє їхні інтереси.

Німецький філософ Імануель Кант вважав природну свободу єдиним первісним (початковим, справжнім, original) правом, яке належить кожному чоловікові через його людську природу. Це природне право походить з розуму і обмежується розумом. А оскільки Кант також вважав основою суспільного договору розум, істинна свобода не віддається, цілком або частково, коли люди вступають у громадянське суспільство. Швидше люди віддають повністю свою дику, беззаконну свободу, щоб знайти свободу аж ніяк не меншу, залежну від законів¹².

Спроби законодавчого закріплення теоретичних дискусій щодо ідеї прав людини з'явилися у низці передових на той час країн вже у XVII–XVIII ст. Так, важливими етапами в розвитку ідеї прав людини стало прийняття англійської Петиції про права (1628 р.), Habeas Corpus Acta (Habeas Corpus Act, 1679 р.), англійського Білля про права (1689 р.), Декларації про незалежність США (1776 р.), Вірджинської декларації про права (1776 р.), французької Декларації прав чоловіка та громадянина 1789 р. тощо, які підтверджували невід'ємні права людини. В цьому переліку можна було б назвати й українську Конституцію Пилипа Орлика (1710 р.) — першу демократичну Конституцію в світі, яка гарантувала багато прав і свобод, однак через історичні обставини, в яких опинилась Україна в цей період, цей акт, на жаль, не набув чинності. Водночас розуміння прав людини залишалось досить обмеженим. Навіть Томас Джефферсон не закликав до визнання рівності жінок, чорних та корінних американців. Зауважимо, що, на відміну від країн Західної Європи та США, де в англійських джерелах використовували термін «man» і, відповідно, «his liberty», аж до початку XX ст. в українських джерелах мова йшла про «людину» та «права людини», тобто гендерна нейтральність існувала починаючи з XVII ст.

«Права людини не були безкоштовним подарунком. Вони були завойовані у тривалій і важкій боротьбі. Ця боротьба, з усіма зусиллями та жертвами, була неминучою, адже повага до індивідуальних прав, коли справа переходить від теорії до практики, супроводжується конфліктами з інтересами інших і відміною певних привілеїв».

Права людини почали входити до предмету міжнародно-правового регулювання після утворення Ліги Націй та Міжнародної організації праці (МОП), однак об'єктом міжнародних відносин права людини стали аж після Другої світової війни з прийняттям Загальної декларації прав людини 1948 р., Кон-

¹² Kant I. The Metaphysics of Morals / Mary Gregor, trans. — Cambridge, Eng.: Cambridge University Press, 1996. — P. 30, 93.

венції про захист прав людини і основних свобод 1950 р. (надалі — Європейська конвенція), Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права і Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., інших міжнародних актів з прав людини.

В останні десятиліття права людини переосмислюють як моральні вимоги індивідів до уряду. Таке розуміння приходить на зміну філософським роздумам в термінах прав, якими особистості наділені від природи як людські істоти. Як зазначає Дж. Донеллі, права людини встановлюють моральні стандарти легітимності державної політики і є соціальними і політичними гарантіями, необхідними для захисту індивідів від поширених загроз людській гідності з боку сучасної держави і сучасних ринкових відносин¹³. Саме в такому широкому розумінні прав не тільки як можливостей, які необхідні людині для її існування та розвитку, а й як вимог людей до своїх урядів щодо забезпечення своїх потреб та реалізації можливостей доцільно, на нашу думку, сприймати права людини на сучасному етапі.

Нині майже всі погоджуються з тим, що права людини, проголошені в Загальній декларації прав людини, застосовують універсально, хоч можливі відхилення від них через традиційні культурні цінності. Іншими словами, засадничі права людини є відносно універсальними, оскільки універсальність прав людини природно доповнює їхній культурний релятивізм. Хоч міжнародна спільнота в особі ООН і намагається контролювати дотримання універсальних прав людини, міжнародні права людини все ще значною мірою входять до сфери, захищеної державним суверенітетом. Контроль міжнародної спільноти за дотриманням прав людини в основному зводиться до встановлення певних обмежень, які впроваджують через міжнародно-правові акти з прав людини та створені ними контрольні та судові органи.

Незважаючи на існування різних підходів до категорії універсальності прав людини, Віденська конференція з прав людини 1993 р. підтвердила, що універсальність прав людини має безсумнівний характер, а також те, що права людини є універсальними, неподільними, взаємозалежними і взаємопов'язаними, хоч слід пам'ятати про національні та регіональні особливості. Як засвідчили підготовчі регіональні наради в Африці (Туніс), у Латинській Америці і регіоні Карибського моря (Сан-Хосе) та в Азії (Бангкок) 1993 р., а також IV Світова конференція жінок у Пекіні 1995 р., універсальність прав людини перебуває на стадії переосмислення, яке відбувається швидше у формі тривалого діалогу і боротьби, аніж «цивілізаційної місії Європи».

9.1.3. Класифікації прав людини

Поняття «права людини» є родовим поняттям, яке поділяється на видові поняття і конкретизується та реалізується через них. Зокрема, права людини можна класифікувати за характером потреб людини, що їх забезпечують права, за суб'єктами захисту прав, за ознакою ресурсів, необхідних для їх здійснення тощо.

¹³ Донеллі Дж. Назв. праця. — С. 35, 38.

«Мета будь-якого політичного союзу — забезпечення природних і невід'ємних прав людини. Такими є свобода, власність, безпека і опір гнобленню».

(Декларація прав людини і громадянина, 1789 р.)

Зустрічаємо терміни «права людини» і «права громадянина». Вперше таке розрізнення знаходимо у Декларації прав людини і громадянина 1789 р., де паралельно зустрічаються терміни «права чоловіка» (свобода, власність, безпека, опір гнобленню тощо) та «права громадянина» (право творити закон; рівний доступ до всіх посад і занять; право вільно висловлюватись, писати, друкувати тощо). Конституція України 1996 р., як і конституції багатьох держав, включає розділ «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», оскільки не кожна людина має громадянство за внутрішньодержавним правом, а отже, не користується деякими правами, що їх надають тільки громадянам держави.

За характером потреб людини, які забезпечують права, П. М. Рабінович пропонує поділяти права людини на фізичні (життєві), особистісні, культурні (гуманітарні), економічні та політичні. Не виділяють як окрему групу соціальні права, що їх традиційно включають у ряд «соціальних, економічних та культурних прав» згідно з відповідним Міжнародним пактом про економічні, соціальні й культурні права. Як зазначає П. М. Рабінович, «всі права людини є соціальними як за змістом, так і за способами їх здійснення, оскільки вони обумовлені соціумом, суспільством. З цієї точки зору несоціальних прав людини (особи) взагалі існувати не може¹⁴. Однак, на нашу думку, доцільно виділяти соціальні права як окрему групу прав людини, розуміючи під ними можливості, необхідні людині для соціального захисту, соціального страхування, охорони здоров'я, освіти тощо та вимоги людини до держави щодо забезпечення цих потреб.

За ознакою ресурсів, необхідних для їх здійснення, П. М. Рабінович виділяє дві групи прав людини: 1) такі права, для здійснення яких у суспільстві, в державі вже існують необхідні загальносоціальні умови й засоби або ж здійснення котрих не вимагає відчутних матеріальних витрат з боку громадянина і для здійснення яких можна встановити реальні юридичні гарантії їхнього функціонування, охорони й захисту. До цієї групи найчастіше належать права особистісні («громадянські») і політичні; 2) права людини, здійснення яких вимагає тих або інших соціальних витрат, насамперед матеріальних — речових, фінансових тощо. Це, звичайно, права життєві (вітальні), економічні, культурні. Якщо у розпорядженні суспільства, держави існують засоби, необхідні для забезпечення реальності здійснення цих прав, вони можуть набути статусу повноцінних суб'єктивних юридичних прав¹⁵.

¹⁴ Рабінович П. Основні права людини: Поняття, класифікації, тенденції // Український часопис прав людини. — 1995. — № 1. — С. 19.

¹⁵ Рабінович П. Проблеми юридичного забезпечення прав людини (загальнотеоретичний аспект) // Український часопис прав людини. — 1995. — № 2. — С. 17.

Можна зустріти виділення юридичних (процесуальних) прав людини в окрему групу, як це роблять, зокрема, в Канадській Хартії прав та свобод, що включена до Конституційного акта Канади 1982 р. (legal rights). Сюди віднесені права на життя, свободу і особисту безпеку; гарантії від незаконного обшуку чи конфіскації майна, свавільного затримання чи ув'язнення, право у випадку арешту чи затримання на невідкладне повідомлення про мотиви арешту чи затримання, роз'яснення про право з моменту затримання на захист, право на судовий захист у розумні терміни у випадку звинувачення у злочині тощо.

Суттєвим для класифікації прав людини є введення поняття «трьох поколінь» прав людини, яке запропонував французький правник Карел Васак. Це перше покоління громадянських та політичних прав (*liberte*); друге покоління економічних, соціальних та культурних прав (*egalite*); і третє покоління колективних (солідарних) прав (*fraternite*)¹⁶. Вважають, що права першого покоління формуються у XVII–XVIII ст., після англійської, американської та французької революцій. Поширеним є погляд на громадянські та політичні права як, в основному, негативні права (свобода від), а не позитивні (право на). Їх гарантують ст. 2–21 Загальної декларації прав людини (ЗДПЛ), і їх поєднує ідея свободи індивіда, одного чи в об'єднанні з іншими, від зловживань політичної влади. Це такі права, як, наприклад, право на життя, свободу та особисту недоторканність, свободу від рабства, катувань або жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність людини, поводження та покарання тощо.

Друге покоління становлять економічні, соціальні та культурні права, ідея яких з'являється на початку XIX ст. (Сен-Сімон, Франція) і набуває поширення після соціалістичних революцій. Їх відносять швидше до позитивних прав, ніж негативних, оскільки вони вимагають для своєї реалізації участі держави. Ілюстраціями таких прав є ст. 22–27 ЗДПЛ, як, наприклад, право на соціальне забезпечення, працю, відпочинок, достатній життєвий рівень тощо. Деякі з них не можуть бути однозначно віднесені до позитивних прав (як, наприклад, право на вільний вибір роботи, право створювати професійні спілки і входити до їх складу тощо).

Третє покоління прав розглядають як продукт розвитку національної держави кінця XIX ст. Натяки на ці права знаходимо у ст. 28 Загальної декларації прав людини: «Кожна людина має право на соціальний і міжнародний порядок, за якого права і свободи, викладені в цій Декларації, можуть бути повністю здійснені». Нині виділяють шість солідарних прав. Три з них відображають появу держав третього світу та боротьбу народів за незалежність, а також їхню вимогу змінити розподіл влади, багатства та інших цінностей. Це такі права, як право на політичне, економічне, соціальне і культурне самовизначення; право на економічний та соціальний розвиток, а також право на користування спільним спадком людства. Інші три права третього покоління — право на мир, право на здоров'я та безпечне довкілля і право на гуманітарну допомогу — передбачають певне безсилля національної держави, її залежність від міжнародного співтовариства в певних ситуаціях, зокрема під час стихійного лиха тощо. Усі шість за-

¹⁶ Weston B. H. *Op. cit.* — P. 264.

значених прав належать до колективних прав, оскільки вимагають зусилля всіх соціальних сил. Водночас вони виражають й індивідуальні потреби людей, що свідчить про взаємозв'язок індивідуальних і колективних прав.

Доречно буде згадати, що 22 січня 1918 р. в Українській Народній Республіці було прийнято Закон Української Центральної Ради «Про національно-персональну автономію», який надавав кожній з націй, що населяли Україну, «право в межах Української Народної Республіки на національно-персональну автономію: тобто право на самостійне влаштування свого національного життя, що здійснюється через органи Національного Союзу...». Жодна європейська держава на той час не мала такого закону. Перший товариш секретаря з Єврейських справ у розширеному Генеральному Секретаріаті Моше Зільберфарб порівнював цей закон з діяннями Великої французької революції. В той час як остання проголошувала права людини, український закон проголошував права націй.

Отже, класифікації прав людини, з одного боку, узагальнюють розвиток прав людини в історичному плані, а з іншого, — дають повну картину прав, які має людина. Міжнародне право виділяє громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права. Цю типову класифікацію прав людини дещо модифікують та доповнюють фізичними, особистісними та процесуальними правами людини, а з іншого — солідарними (колективними) правами, які можуть бути реалізовані тільки групою людей або й цілим світовим співтовариством.

9.2. ПРАВОВИЙ СТАТУС ЛЮДИНИ

У вітчизняній науці правовий статус людини і громадянина визначають як систему прав та обов'язків, які законодавчо закріплені державою в Конституції та інших нормативно-правових актах¹⁷. Згідно з іншим поглядом, слід проводити розмежування між правовим статусом особи та конституційним статусом особи. Останній — це встановлена конституцією система основних прав, свобод та обов'язків людини як громадянина держави, на відміну від правового статусу як загальних для всіх фізичних осіб прав, свобод та обов'язків, передбачених не лише конституцією держави, національним правом, а й нормами міжнародного права.

Правовий статус особи можна тією чи іншою мірою розрізнити залежно від того, чи є особа громадянином, іноземцем чи особою без громадянства. Саме тому для визначення суб'єкта прав людини в конституціях та інших законодавчих актах вживають, як правило, терміни «кожний», «всі», «кожна людина» тощо, закріплюючи таким чином не тільки правовий статус громадян держави, а й кожного, хто на законних підставах перебуває на території держави.

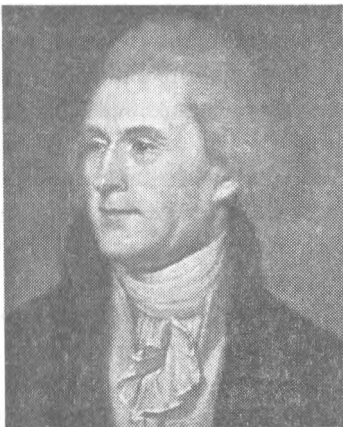
9.2.1. Права людини як інститут конституційного права

У національних правових системах проблему правового статусу людини і громадянина розв'язують по-різному. Н. Г. Шукліна виділяє такі чотири концепції у цьому питанні:

¹⁷ Конституційне право України / За ред. В. Ф. Погорілка. — Київ: Наук. думка, 1999. — С. 201.

1. Ліберальна концепція виходить з того, що кожна людина від моменту народження наділена невід'ємними правами. Обмеження цих прав можливе тільки у виняткових випадках у зв'язку із забезпеченням охорони суспільного ладу, правопорядку та ін. Конституційні обов'язки громадян визначають в обмеженому вигляді або й взагалі не згадують у конституції.
2. Колективістський підхід до розв'язання проблеми прав людини надає пріоритету не особистості, а колективу (суспільству, класам тощо). За такого підходу головними є соціально-економічні права, розрізняють права громадян і права трудящих, у конституціях дають широкий перелік обов'язків громадян (у Конституції УРСР 1978 р. їх було 11).
3. Підхід до правового статусу особи, пов'язаний з класичним мусульманським правом, у якому статус особи визначають за шариатом. Акцент переносять не на права, а на обов'язки перед Аллахом.
4. Особливий підхід до правового статусу особи, який склався у звичаєвому праві деяких країн Тропічної Африки, Океанії та Латинської Америки, де людину розглядають як невід'ємну клітину племені, її права не можуть реалізовуватись окремо від племені¹⁸.

Одним із перших актів конституційного права, який належить до актів з прав людини, вважають Білля про права, прийнятий Британським парламентом 1689 року. У кінці наступного століття прийняли американську Декларацію про незалежність та Білля про права, а також французьку Декларацію про права людини та громадянина, які суттєво відрізняються від британського Білля про права, очевидно, завдяки працям великих філософів, які творили саме упродовж століття, що відділяло ці події.

Портрет Т. Джефферсона, американського філософа-просвітника, автора Декларації про незалежність і третього Президента США роботи художника Чарльза Вільсона Піла (1797 р.)

«Білля про права — це те, на що має право Народ попри будь-які Уряди на землі».

Томас Джефферсон, 1787

Саме окремі штати США, а пізніше США на федеральному рівні та Французька республіка вперше застосували метод писаних конституцій, у яких не тільки визначили функції органів нової держави, а й проголосили та конститу-

¹⁸ Там само. — С. 199–200.

ційно закріпили перелік основних прав. Відтоді цей метод застосували практично всі держави світу. Зазначені американські та французький акти сформулювали принципи, які лягли в основу сучасного права з прав людини, а саме:

- ▶ принцип універсальної невід'ємності (притаманності): кожна людина має певні права, які можна перерахувати й визначити і які не надаються їй правителем, не заробляються і не купуються, а належать їй як представникові людства;
- ▶ принцип невідчужуваності: жодна людина не може бути позбавлена цих прав ані діями будь-якого правителя, ані навіть своїми власними діями;
- ▶ верховенство права: там, де права вступають у конфлікт одне з одним, цей конфлікт має бути вирішений послідовним, незалежним та безстороннім застосуванням справедливих законів відповідно до справедливої процедури¹⁹.

Починаючи з кінця XVIII ст., з розвитком політичної теорії соціалізму перелік основних прав був суттєво розширений і вже не обмежувався тільки «свободами» від втручання держави. Згідно з цією теорією, держава не просто не повинна втручатися у деякі сфери діяльності своїх громадян, а повинна брати активну участь у відновленні справедливості та рівності, особливо соціальної та економічної. Громадяни мають право вимагати, щоб держава втручалася у ці сфери. Такі соціальні та економічні права включили до переліку основних прав у конституціях багатьох країн, незалежно від того, вважають вони себе соціалістичними чи ні.

Права людини як інститут конституційного права у багатьох державах, зокрема і в Україні, як правило, базують на інтеграції двох основних напрямків юридичної теорії: природно-правовому та позитивістському. Природно-правові теорії розглядають людину як істоту, яка має невід'ємні від її буття права, що випливають або з розуму, або з божественної волі, або з природи людини. Позитивістські ж теорії підходять до прав людини як до категорії, що їх встановлює держава, їхня природа є патерналістською, і в ролі патера виступає держава. Поєднання цих двох напрямків практично здійснюють шляхом прийняття конкретних конституційних положень або Білля про права. Отже, права людини набувають юридичної форми і стають одним із важливих інститутів конституційного права²⁰.

...Кожна культурна держава має на увазі людину і її інтереси: не людина створена для держави, а держава створена для людини.

(В. П. Даневський)

Держава не може позбавити людей їхніх прав, хоч би які мотиви вона при цьому не висувала. Максимум, що дозволяє собі держава — це обмеження певних прав для окремих людей чи їхніх об'єднань, і то лише з метою забезпечення національної безпеки, запобігання злочинам, охорони здоров'я, захисту прав інших людей та за наявності умов, визначених Конституцією і законом. Як за-

¹⁹ Sieghart P. The International Law of Human Rights. — Oxford, Clarendon Press, 1995. — P. 8.

²⁰ Конституційне право України. Назв. праця. — С. 200.

значає П. М. Рабінович, якщо загальний інститут прав людини і відзначається нині універсальними рисами, властивостями, то конкретні межі тих чи інших прав є, навпаки, не універсальними, а локальними й у певному розумінні тимчасовими. Всебічно проаналізувавши проблему меж здійснення прав людини, П. М. Рабінович доходить висновку, що сучасна, новітня історія людства є історією боротьби саме за межі прав людини (а конкретніше — за юридичне закріплення та юридичну інтерпретацію таких меж). Очевидно, що боротьба йде за розширення таких меж, оскільки вимоги людей постійно зростають. Виходячи з того, що потреби людини є принципово ненасичуваними, невичерпними, безупинними в своєму розвитку, і вони завжди випереджатимуть вироблені, накопичені у суспільстві засоби (можливості) для їх задоволення, П. М. Рабінович цілком справедливо прогнозує, що «інститут прав людини — як соціальний фундамент гуманізму — завжди залишатиметься одним із найвищих моральних ідеалів, до втілення якого мають поступово, але нездоланно наближатися кожне цивілізоване суспільство, кожна демократична держава, а зрештою — й усе людство»²¹.

9.2.2. Правова культура громадян у сфері прав людини

Правовий статус людини залежить і від її ставлення до своїх прав та свобод, обізнаності з ними, бажання і вміння ними користуватися та домагатися їх дотримання, тобто від правової культури у сфері прав людини. Згідно із Заходами державної політики України в галузі прав людини 1999 р. підвищення рівня правової культури і правової свідомості людини і громадянина, формування поваги до закону є одним із основних напрямів державної політики в галузі прав людини. Незважаючи на те, що люди в Україні все частіше використовують термін «права людини» в різноманітних контекстах, навряд чи можна говорити, що права людини вже є елементом правової культури населення, рівень якої в Україні загалом залишається низьким.

Під правовою культурою розуміють таку властивість особи, яка характеризується загальною повагою до права, достатнім знанням змісту його норм і вмінням їх здійснювати, а також активною правомірною поведінкою в усіх життєвих ситуаціях²². Саме останній компонент визначення поняття «правова культура» є надзвичайно важливим для ідеї прав людини, оскільки недостатньо знати свої права, часто виникає необхідність відстоювати їх дотримання чи захищати свої права.

Надзвичайно важлива роль у формуванні правової культури громадян у галузі прав людини належить громадським об'єднанням, неурядовим правозахисним організаціям, які значно пришвидшують формування в Україні громадянського суспільства і сприяють активній правомірній поведінці громадян у різноманітних життєвих ситуаціях.

²¹ Рабінович П. М. Межі прав людини (деякі питання загальної теорії) // Укр. часопис прав людини. — 1997. — № 3–4. — С. 14.

²² Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посібн. Видання 5-е, зі змінами. — Київ: Атіка, 2001. — С. 130–131.

Останнім часом з'являються цікаві моніторингові дослідження у сфері прав людини, які висвітлюють розуміння населенням України поняття «права людини», оцінку пріоритетності та актуальності захисту прав людини, визначають рівень обізнаності з правозахисними організаціями в Україні тощо²³. Так, за даними соціологічних опитувань понад 2000 громадян України — мешканців різних регіонів, різного віку і різних національностей, проведених КМІС 1994 та 2001 років, понад 80% респондентів загалом цікавляться правами людини. За сім років частка людей, яких взагалі не цікавить ця проблематика, зменшилась майже втричі — з 17 до 6%. Найвищий рівень зацікавленості правами людини — у Східно-Центральному регіоні України (88% респондентів), найнижчий — у Східному та Південному регіонах (77% та 79% відповідно). Статистично значущих відмінностей у ставленні до цієї проблематики серед різних вікових груп громадян та найчисельніших етнічних та мовних груп громадян не виявилось. Разом з тим із 1665 респондентів, які відповідали на запитання щодо бажання брати участь у діяльності громадських організацій 2002 р., позитивну відповідь дали 12,8% опитаних, серед яких 39% бажали би брати участь у роботі громадських організацій саме з прав людини. Тих, хто висловлював бажання брати участь у роботі правозахисних організацій, істотно більше було серед мешканців Східно-Центрального регіону (47% проти 37% по інших регіонах загалом) та серед громадян віком від 60 років і старших (51%), а за освітнім рівнем — серед громадян із середньою спеціальною освітою (47%)²⁴.

Анна Політковська (Мазепа) (1958–2006) — відома російська журналістка, борець за права людини і права народів. Автор декількох книжок про Чеченську війну та путінську Росію. Убита в ліфті свого будинку 7 жовтня 2006 р.

²³ Див.: Хмелько В. Ставлення до прав людини дорослого населення України: деякі соціологічні дані // Права людини в Україні: стан справ, проблеми, перспективи // Київ: КМ Академія, 2003. — С. 11–18; Гірник А. М. Права людини в Україні: Погляд зсередини / Звіт про результати дослідження. — Київ: Серія «Бібліотека Міжнародної кафедри ЮНЕСКО в НаУКМА», 2003; Іванова О. Регіональні особливості ставлення до прав людини // Розвиток України в регіональній перспективі: політичні, економічні, соціальні проблеми регіоналізації / Конференція українських випускників програм наукового стажування у США, Харків, 25–27 травня 2001 р. — Київ: Стилос, 2002. — С. 114–124.

²⁴ Хмелько В. Ставлення до прав людини дорослого населення України: деякі соціологічні дані // Права людини в Україні: стан справ, проблеми, перспективи. — Київ: КМ Академія, 2003. — С. 12–17.

Переважна більшість громадян України не знайомі ні з міжнародними актами, ні з національним законодавством у сфері прав людини, толерують цю дихотомію між теорією та практикою держави щодо захисту прав людини і не взяли в свої руки ініціативу щодо захисту своїх прав. Права людини ще не стали засобом обмеження державної влади в Україні. Значною мірою пояснення цьому знаходимо в низькому рівні правової культури населення, що в свою чергу легко пояснити з огляду на нашу історію: століттями Україна була частиною імперій з тоталітарним режимом, які, очевидно, не піклувались про правову культуру населення, більше того — цілеспрямовано діяли проти цього. Разом з тим люди починають розуміти, що без активної життєвої позиції, без знання та відстоювання своїх прав ситуація з правами людини і далі залишатиметься край незадовільною.

9.3. КОНСТИТУЦІЙНІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ ТА ЇХ ВІДПОВІДНІСТЬ МІЖНАРОДНИМ СТАНДАРТАМ

Права людини, закріплені в Конституції України 1996 р., загалом відповідають міжнародно-правовим стандартам. Разом з тим практика дотримання цих прав ще далека від самих задекларованих прав. У цьому підрозділі буде коротко проаналізовано, які права гарантує Конституція України і який стан маємо нині з їх реалізацією.

9.3.1. Громадянські права

Громадянські (фізичні та особистісні) права, серед яких право на життя, право кожного на повагу до його гідності, право на свободу та особисту безпеку, право на недоторканність житла, таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, невтручання в особисте і сімейне життя, гарантує Конституція та законодавство України, які загалом відповідають основним міжнародним стандартам з прав людини. Зміни в законодавстві України, які відбулися за останнє десятиліття, дещо посилили юридичні гарантії прав та свобод людини, зокрема гарантії свободи та особистої недоторканності при затриманні, арешті та утриманні під вартою. Так, з 1 квітня 1994 р. ввели в дію нову редакцію ст. 21 Кримінально-процесуального кодексу України (надалі — КПК України), якою встановили обов'язок осіб, що провадять дізнання, слідчих, прокурорів та суддів роз'яснити ще до першого допиту право підозрюваного, обвинуваченого або підсудного мати захисника. Цей факт має бути спеціально запротокольований.

Конституція України передбачає право кожного громадянина на ознайомлення з інформацією про себе, що пов'язане з діяльністю не тільки органів державної влади, місцевого самоврядування, а й установ та організацій усіх форм власності. Відповідно до Закону України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р., громадяни мають право доступу до інформації про них, заперечувати її правильність, повноту, доречність тощо. Органи державної влади, місцевого самоврядування, установи і організації, які мають інформацію про грома-

дян, зобов'язані надавати їй безпосередньо і безкоштовно на вимогу осіб, яких вона стосується, крім випадків, передбачених законом, а також вживати заходів щодо запобігання несанкціонованому доступу до неї. Відмова в доступі до такої інформації або приховування її, незаконне збирання, використання, зберігання чи її поширення можуть бути оскаржені в суді.

Разом з тим багато законів України ще потребують вдосконалення з метою їх повної відповідності міжнародно-правовим стандартам у цій сфері. Зокрема в законодавстві України щодо захисту права на свободу та особисту безпеку навіть сам термін «безпека» ще не використовують щодо особи: з радянських часів замість нього використовують інший термін — «недоторканність».

Як свідчить аналіз проекту нового КПК, він містить положення, які суперечать стандартам Ради Європи та іншим міжнародно-правовим актам щодо гарантій права на свободу та особисту безпеку, зокрема в частині відсутності конституційного принципу змагальності на стадії досудового слідства, можливості повернення кримінальної справи судом на додаткове розслідування замість винесення виправдувального вироку; збереження за прокуратурою функції загального нагляду за законністю та розслідуванням та багато інших зауважень.

Не відповідають міжнародно-правовим актам і деякі норми законодавства України з питань гарантування права на недоторканність житла. Зокрема такою, що не відповідає міжнародно-правовим нормам, є ст. 263 проекту КПК, у частині 5 якої передбачають, що не потрібно рішення слідчого судді для невідкладного проведення огляду місця події в житлі чи іншому володінні особи в разі одержання повідомлення про вчинення там злочину при об'єктивній неможливості отримання від цієї особи згоди на проведення огляду.

Крім того, що є певні невідповідності законодавства України з міжнародним стандартом щодо прав людини, далеко не завжди юридичні гарантії, що існують, відповідають практичному забезпеченню дотримання і захисту прав людини в Україні. Зокрема поширеною залишається практика, коли правозастосовчі органи вдаються до катувань та жорстокого, нелюдського і такого, що принижує гідність, поводження із затриманими. В рішеннях Європейського суду з прав людини (надалі — Європейський суд) по декількох справах щодо України констатували, що умови утримання ув'язнених викликають душевні страждання, які принижують їхню людську гідність. Відповідно до рішення Європейського суду від 22 вересня 1993 р. № 269, якщо встановлено, що будь-яка особа отримала тілесне ушкодження під час перебування під арештом у поліції, на поліцію або на державу покладають обов'язок доведення, що такі пошкодження не були викликані чи обумовлені діями поліції або її недбалістю. Однак законодавство України таких положень не має²⁵.

9.3.2. Процесуальні права

Конституція та законодавство України гарантують такі процесуальні права, як право на використання національних та міжнародних засобів правопо-

²⁵ Проект Кримінально-процесуального кодексу України суперечить стандартам Ради Європи // Права людини. — 2004. — № 13.

го захисту прав та свобод; право на відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними діями чи бездіяльністю органів державної влади; відповідальність тільки за ті діяння, які на час їх вчинення визнавались законом як правопорушення; надання зворотної дії в часі тільки таким нормативно-правовим актам, які пом'якшують або скасовують відповідальність; право на правову допомогу; право на захист підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного; право не бути засудженим чи покараним за злочин, за який людину вже було засуджено; презумпція невинуватості тощо.

Судовий захист конституційних прав людини залишається найефективнішим та найпоширенішим серед таких засобів в Україні. Зменшується кількість засуджених до позбавлення волі, захист прав людини стає змістом цивільного судочинства, вперше в Конституції гарантоване право на оскарження в суді дій органів управління і посадових осіб. Відповідачем по справі можуть виступати Генеральна прокуратура України, Кабінет Міністрів України, інші органи державної влади та управління. Разом з тим численними є випадки взяття під варту обвинувачених, хоча нагальної потреби в цьому не було; гостро стоїть проблема виконання судових рішень; не завжди забезпечується право на розгляд справи безстороннім судом; фактично відсутнє право на судовий розгляд упродовж розумного строку.

Захист прав людини здійснює і Уповноважений Верховної Ради з прав людини, однак на ефективність його роботи впливають досить мала кількість активних прав Уповноваженого, проблема регіональних представників Уповноваженого з прав людини, відсутність законодавчого встановлення відповідальності посадових осіб за ігнорування актів реагування Уповноваженого, неможливість втрутитися у судовий процес, призупинити судові рішення або спонукати відповідні органи переглянути судові рішення, якщо є очевидні ознаки того, що до людини ставилися упереджено. Крім того, в останні роки додалася ще й політизація цієї посади.

Ніна Карпачова — багатолітній Уповноважений Верховної Ради з прав людини — може вважатися символом політизації правових відносин в Україні. 2006 року, перебуваючи на посаді омбудсмена, вона була включена в першу п'ятірку виборчого списку Партії регіонів. Правозахисні організації надіслали їй листа з пропозицією піти у відставку. Адже правозахисник повинен бути політично нейтральним. Однак цього не сталося. Оскільки у Верховній Раді переважали члени ПР та їх союзники по «антикризовій коаліції», Н. Карпачову було переобрано на цю посаду 11 січня 2007 року.

З часу вступу до Ради Європи громадяни України дістали змогу звертатись до Європейського суду з прав людини. Скарга має бути спрямована проти держави чи її органів, які припускаються порушень прав і свобод людини, а не проти приватних осіб чи громадських об'єднань. Для того, щоб звернутись до Європейського суду, людина повинна вичерпати всі національні засоби правового захисту, що передбачає розгляд справи судом першої інстанції та оскарження рішення у касаційному порядку.

Стаття 6 Європейської конвенції детальніше порівняно з законодавством України тлумачить право людини на захист своїх прав та свобод судом. У ній зазначено, що кожен має право при вирішенні спору щодо його прав і обов'язків цивільного характеру або при встановленні обґрунтованості будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення на справедливий і публічний розгляд у межах розумного строку незалежним і безстороннім судом, створеним на основі закону. Таке право на судовий розгляд упродовж розумного строку взагалі відсутнє у законодавстві України. В українському процесуальному законодавстві відсутня можливість оскарження до суду бездіяльності судді (суду) під час розгляду цивільних і кримінальних справ та можливість отримання компенсації шкоди, заподіяної порушенням судом права особи на розумний строк судового розгляду²⁶. Результатом цієї невідповідності українського законодавства Європейській конвенції стало рішення проти України у справі «Меріт проти України» від 30 березня 2004 р., в якому констатовано порушення в Україні «розумного строку» розгляду кримінальної справи.

Актуальною проблемою нині є обов'язок покарання за грубі порушення прав людини попереднім режимом і відшкодування моральної та матеріальної шкоди, завданої цими порушеннями, згідно з міжнародним правом. Серед джерел, які підтверджують появу обов'язку держави розслідувати, притягти до кримінальної відповідальності за порушення прав людини попереднім режимом та забезпечити відшкодування шкоди згідно з міжнародним правом, можна зазначити положення договорів, дипломатичну практику, звичаєве право, що пов'язане із злочинами проти людства, практику міжнародних трибуналів, практику держав. Україна поки що не в повній мірі виконує цей обов'язок за міжнародним правом, хоч і взяла на себе відповідальність в частині поновлення прав реабілітованих жертв політичних репресій в СРСР та повернення чи відшкодування вартості вилученого та конфіскованого майна. Причиною цього, вочевидь, є неподолання свого минулого, адже зміни влади в Україні після набуття незалежності у 1991 р. фактично не відбулось.

Конституційний Суд України у справі за конституційним зверненням громадянина Солдатова Г.І. від 16 листопада 2000 р. на основі положень Європейської конвенції та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права витлумачив право на правову допомогу як право на вільний вибір особою, яка притягається до відповідальності, на захисника своїх прав, крім адвоката, іншо-

²⁶ Бортновська З. Коментар до Справи Європейського Суду з прав людини «Меріт проти України» від 30 березня 2004 р. // Юридична газета. — 2004 р. — 14 травня. — № 9. — С. 8.

го фахівця у галузі права, який за законом має право на надання правової допомоги. Новацією в українському законодавстві є і норма, згідно з якою не мають юридичної сили і не можуть бути покладені в основу обвинувачення особи докази, одержані з порушенням вимог закону, що має важливе значення для правильного застосування принципу презумпції невинуватості. Усі сумніви щодо доведеності вини особи, які неможливо усунути, тлумачать на її користь.

Разом з тим існують і невідповідності українського законодавства у сфері процесуальних прав міжнародно-правовим стандартам. Так, Конституція України забороняє двічі притягати до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення, в той час як у зазначених міжнародно-правових актах мова йде про те, що особа не може бути двічі притягнена лише до кримінальної відповідальності.

9.3.3. Політичні права і свободи

Політичні права і свободи як можливості, необхідні людині для того, аби вона могла брати участь у державному і громадському житті, впливати на діяльність різноманітних державних органів, а також громадських об'єднань політичного спрямування, та вимоги, що їх можуть пред'являти люди до свого уряду для забезпечення цих можливостей, включають свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань, що спираються на право вільно збирати, використовувати і поширювати інформацію в будь-який спосіб; право на свободу світогляду і віросповідання; право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації; право брати участь у управлінні державними справами; право на мирні збори, мітинги, походи і демонстрації тощо.

«Мені не подобається те, що Ви говорите, але я готовий вмерти за Ваше право висловити свою думку».

(Вольтер)

Останнім часом Україна багато зробила для узгодження національних норм з міжнародними у сфері політичних прав і свобод. Зокрема рішенням Конституційного Суду України від 14 листопада 2001 р. у справі щодо прописки інститут прописки було визнано неконституційним, а 11 грудня 2003 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», за яким вводять нову повідомчу форму обліку населення — реєстрацію.

Прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань забезпечення та безперешкодної реалізації права людини на свободу слова» дещо зменшило тиск на ЗМІ з використанням судової влади та дещо припинило практику їхнього економічного знищення за допомогою необґрунтованих позовів про відшкодування моральної шкоди, однак повністю позбутися практики «вбивчих» позовів не вдалося. У разі конфлікту щодо заподіяної моральної (немайнової) шкоди між журналістом і засобом масової інформації, з одного боку, та органом державної влади або місцевого

самоврядування чи офіційною посадовою особою, з другого, суд повинен визначитися щодо злого умислу журналіста чи засобу масової інформації, а також врахувати наслідки використання потерпілим можливостей позасудового (досудового) спростування неправдивих відомостей, відстоювання його честі та гідності і врегулювання конфлікту загалом²⁷.

Одним з основних гасел Помаранчевої революції було «Свободу не спинити», що включало в себе і свободу слова, і свободу вибору, і особисту свободу кожної людини. Серед захисників свободи переважали молоді, освічені громадяни України.

Виходячи зі встановленого державою загального військового обов'язку та гарантованої Конституцією свободи світогляду і віросповідання, передбачено правові підстави альтернативної служби, що визначається як державна служба поза Збройними силами чи іншими військовими формуваннями. Згідно з Законом України «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12 грудня 1991 р. зі змінами, внесеними Законом України від 18 лютого 1999 р., та прийнятими для організації його виконання постановами Кабінету Міністрів України право на альтернативну (невійськову) службу як вид виконання загального військового обов'язку мають за наявності істинних релігійних переконань громадяни України, які належать до чинних згідно з законодавством релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю та служби у Збройних силах. Проте реалізація цих нормативно-правових актів виявилась не безпроблемною. Так, віруючі громадяни, які належать до релігійної організації «Свідки Єгови» (а ця організація входить до переліку конфесій у Законі), як правило, відмовляються навіть від альтернативної служби, внаслідок чого значну кількість прихильників цієї релігійної течії притягують до кримінальної відповідальності, що свідчить про необхідність вдосконалення юридичного механізму здійснення цього припису. Вдосконалення вимагає і порядок реєстрації церковних громад відповідно до європейських стандартів.

Донині не існує позапартійності органів державної виконавчої влади, хоч за Європейською конвенцією обмеження на здійснення права на свободу мирних зборів і свободу асоціацій особами, що входять до складу органів державного управління, є законними.

²⁷ Петрова Н. Свобода слова як гарантія забезпечення демократії у державі // Право України. — 1999. — № 12. — С. 41.

Стаття 39 Конституції України передбачає *право на мирні збори, мітинги, походи і демонстрації*, що є однією з форм безпосередньої демократії. У цій статті розвиваються положення, закріплені у ст. 21 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права та у ст. 11 Європейської конвенції. Водночас якщо в європейській нормі йдеться про «кожну людину», в Конституції України таке право надають лише громадянам України. Існує невідповідність деяких нормативно-правових актів Конституції України в частині реєстраційного, а не дозвільного порядку проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій та виключно судового порядку обмеження цього політичного права і тільки в трьох випадках: в інтересах національної безпеки та громадського порядку — з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей. Такі обмеження щодо реалізації цього права повністю відповідають обмеженням, передбаченим Міжнародним пактом (ст. 21) та Європейською конвенцією (ст. 11).

9.3.4. Економічні, соціальні та культурні права

Економічні, соціальні та культурні права, порушення яких за умов перехідної економіки в Україні найвідчутніше, залишаються далекими від міжнародних стандартів. Це стосується як права на власність (під час приватизаційних процесів грубо порушили право власності українського народу загалом і право власності громадян України, відбувалися численні порушення приватизаційного законодавства), так і права на підприємницьку діяльність (недоліки в реєстраційному законодавстві, податковому законодавстві, створенні асоціацій тощо).

Гарантовані Конституцією України соціальні права, як-от право на працю, соціальний захист, житло, достатній життєвий рівень, а також на охорону здоров'я, медичну допомогу й медичне страхування — це саме ті права, для забезпечення яких в Україні на сучасному етапі відсутні необхідні засоби. Кабінет Міністрів України не має фінансової змоги на належному рівні імplementувати ці позитивні права, а суди не в змозі примусити уряд забезпечити виконання цих зобов'язань.

Стаття 43 Конституції України передбачає право на працю, яке тлумачать як можливість заробляти собі на життя працюю, яку кожен вільно обирає або на яку кожен вільно погоджується. Незайнятість особи не повинна розглядатись як підстава для притягнення до будь-якої відповідальності, тобто Україна офіційно відмовилась від принципу обов'язковості праці, що означає відмову від будь-яких примусових форм реалізації громадянами права на працю.

За останні роки Україна зробила чимало з імplementації міжнародних норм з прав людини, що гарантують право на працю, вміщених у Загальній декларації прав людини (ст. 23), Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (ст. 6, 7), Конвенціях Міжнародної організації праці (МОП), Європейській соціальній хартії (ст. 1, 2, 3, 4 ч. II). Вперше конституційна норма гарантує громадянам захист від незаконного звільнення. У законодавстві України про працю прийняли логічну й цивілізовану процедуру розгляду ін-

дивідуальних трудових спорів; запровадили 40-годинний робочий тиждень згідно з Конвенцією МОП № 47 про скорочення робочого часу до сорока годин на тиждень від 1935 р., яку Україна ратифікувала ще 1956 р.; визнали право на ведення колективних переговорів не лише профспілкового комітету, а й інших представницьких органів або просто уповноважених трудовим колективом представників працівників. Проголошено, що розміри оплати праці найманого працівника визначають тільки за результатами його праці; крім того, нині майже не існує обмежень для роботи за сумісництвом.

Можна назвати багато інших прикладів імплементації чи спроб імплементації міжнародних норм у сфері трудових відносин в Україні, проте залишається багато не вирішених проблем, серед яких найбільшочісими є порушення права на заробітну плату, забезпечення належних, безпечних і здорових умов праці (рівень виробничого травматизму та професійних захворювань в Україні залишається вищим навіть порівняно з іншими країнами СНД) тощо. Заборгованості по виплаті заробітної плати і пенсій торкалась справа «Кайсин та інші проти України», по якій Європейський суд прийняв рішення 3 травня 2001 р. Цим рішенням затвердили мирову угоду між тринадцятьма шахтарями та урядом України, за якою уряд виплатив кожному заявнику суму, що відповідає сукупності його пенсії по інвалідності та відшкодування збитків.

Дуже складною в Україні є ситуація з порушенням авторського права, відверто піратським використанням творів, що, очевидно, свідчить як про недосконалість законодавчої бази, що існує, так і про неефективність механізму впровадження прийнятих законодавчих норм.

9.3.5. Колективні права

Поняття колективних прав, що з'явилося після Другої світової війни, дістало широке визнання в останні десятиліття. Згідно з теорією колективних прав система виключно індивідуальних прав недостатня для захисту прав індивідів як членів певної групи. Ці права може пред'являти тільки група людей, і права можуть надавати тільки цій групі, оскільки суттю їх є не індивідуальна свобода, а забезпечення існування певної групи. З іншого боку інколи доволі важко розрізнити індивідуальні та колективні права. Так, права членів меншин використовувати рідну мову, сповідувати певну релігію, об'єднуватися в організації реалізують індивіди спільно, і щодо цього такі індивідуальні права мають колективну природу.

Серед колективних прав, що їх гарантує Конституція України, — мовні права, права національних меншин та право народу на свою спадщину. Згідно зі ст. 10 Конституції України державною мовою в Україні є українська мова. Конституційний Суд України витлумачив це положення таким чином, що українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, що ви-

значені законом (ч. 5 ст. 10 Конституції України). Разом з тим Конституційний Суд зазначив, що відповідно до Конституції поряд з державною мовою при здійсненні повноважень місцевими органами виконавчої влади, органами Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування можуть використовуватися російська та інші мови національних меншин у межах і порядку, що їх визначають закони України.

Правове регулювання становища національних меншин в Україні має дві особливості: 1) законодавство України не встановлює жодних критеріїв для визначення національних меншин, за винятком виявлення почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою; 2) титульна українська нація, яка за результатами перепису становить майже 78%, у тих регіонах України, які найбільше потерпіли від геноциду проти української нації, також потребує захисту. Попри величезні економічні труднощі, які переживає Україна, вона намагається узгоджувати інтереси більшості та меншості, надаючи можливість етнічним націям, які проживають на її території, реалізовувати свої колективні права. Очевидно, саме завдяки такій виваженій позиції щодо прав національних меншин вдалося уникнути серйозних міжетнічних конфліктів, які охопили більшість колишніх республік Радянського Союзу. Разом з тим законодавство України щодо прав національних меншин, загалом відповідаючи міжнародно-правовим актам у цій сфері, інколи залишається декларативним. Зокрема Україна взяла на себе серйозні зобов'язання щодо забезпечення мовних прав національних меншин, їх політичного представництва, але не завжди може забезпечити ці права. З іншого боку не завжди зрозумілий тиск Ради Європи, ОБСЄ на молоді незалежні держави саме у сфері гарантій мовних прав, для забезпечення яких потрібні чималі фінансові витрати, яких не можуть собі дозволити навіть «зрілі» європейські демократії.

Складна ситуація з реалізацією права українського народу на свою культурну спадщину, що зумовлено як історичними обставинами багатовікового перебування під іноземним пануванням, так і відсутністю в Україні відповідної юридичної бази та механізмів реалізації процесу повернення незаконно переміщених творів мистецтва, що значно ускладнює процес їх реституції. Зазначимо й позитивні зрушення у цьому напрямку. 21 вересня 1999 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей». 23 лютого 2005 р. було прийнято Закон України «Про тимчасову заборону приватизації пам'яток культурної спадщини».

9.3.6. Права жінок та дітей

Нині триває процес упровадження міжнародно-правових норм щодо прав жінок у законодавство України, хоч у періоди Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Литовсько-Руської держави, Козацької республіки, УНР та ЗУНР Україна демонструвала світові приклад належного пошанування жінки та її прав і випереджувала інші держави світу щодо забезпечення прав жінок.

У ч. 5 ст. 43 Конституції України щодо права на працю зазначено, що використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється. Це положення Конституції свідчить про позитивну дискримінацію щодо жінок в економічній сфері, тобто надання жінкам певних пільг, що зумовлено об'єктивними чинниками. Зокрема, у ст. 174, 190 Кодексу законів про працю України заборонено застосовувати працю жінок, осіб, молодших 18 років, на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах, крім деяких підземних робіт для жінок (нефізичних робіт або робіт по санітарному та побутовому обслуговуванню). Заборонено також залучати зазначених осіб до підймання і переміщення речей, вага яких перевищує встановлені для них граничні норми. Переліки цих робіт затверджує Міністерство охорони здоров'я України за погодженням з Держкомітетом України з нагляду за охороною праці.

На відміну від економічної сфери, в якій жінкам часто забезпечена позитивна дискримінація, в політичній сфері такі позитивні дії в Україні відсутні. Основною проблемою на сучасному етапі в забезпеченні прав жінок є саме необхідність відповідних заходів для ліквідації дискримінації жінок у політичному й суспільному житті країни.

Проблемами в Україні залишаються насильство над жінками і торгівля українськими жінками, які через відсутність роботи або малий зарібок нелегально виїхали за кордон і стали жертвами сучасної работоргівлі. Важливим у розв'язанні першої проблеми стало прийняття 15 листопада 2001 р. Закону України «Про попередження насильства в сім'ї». Боротьбу з торгівлею людьми в Україні ведуть як засобами уряду, так і з допомогою міжнародних організацій. Про це свідчить створення окремого підкомітету Верховної Ради з питань законодавчого забезпечення боротьби з тероризмом та міжнародною організованою злочинністю, який серед іншого займається і цією проблемою; створення притулків для реабілітації жертв торгівлі жінками. В лютому 2004 р. Верховна Рада України ратифікувала Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності, підписану від імені України на конференції в Палермо ще в грудні 2000 р.

З метою інкорпорації в національне законодавство положень Конвенції про права дитини, Всесвітньої декларації про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей, інших міжнародних актів прийняли Закон України «Про охорону дитинства» 2001 р., підготували проект нової редакції Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», проект закону, яким пропонують встановити відповідальність за викрадання, торгівлю і контрабанду дітей. 13 січня 2005 р. прийняли Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», який передбачає повне державне забезпечення таких дітей, розмежування повноважень центральних органів виконавчої влади стосовно їхнього соціального захисту, функції служби у справах неповнолітніх щодо опіки та піклування над ними тощо. Однак хоч національне зако-

нодавство України загалом відповідає Конвенції про права дитини та іншим міжнародно-правовим актам щодо прав дитини, цього не можна сказати про практику. Дитяче жебрацтво, тяжка фізична праця малолітніх та порушення законів при працевлаштуванні неповнолітніх, сексуальна експлуатація, порушення житлових прав дітей є поширеними явищами в Україні.

9.4. МІЖНАРОДНА І ВНУТРІШНЬОДЕРЖАВНА КОНТРОЛЬНА ТА СУДОВА ПРАКТИКА

Прийняття законодавства щодо прав людини та ратифікація відповідних міжнародно-правових актів — це тільки перший крок до гарантування прав людини. Оскільки практика з реалізацією прав людини значно відстає від самих задекларованих прав, виникає необхідність нагляду за дотриманням прав людини та їх захисту. Мало хто заперечуватиме, що впровадження прав людини нині є важливішим, аніж прийняття нових актів щодо прав людини.

9.4.1. Моніторинг ООН та Ради Європи виконання Україною своїх договірних зобов'язань щодо прав людини

Організація Об'єднаних Націй створила розгалужену моніторингову систему виконання державами своїх договірних зобов'язань. Це насамперед шість основних комітетів ООН, а саме: Комітет з прав людини, Комітет з економічних, соціальних і культурних прав, Комітет з ліквідації всіх форм расової дискримінації, Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок, Комітет з прав дитини та Комітет проти катувань, утворені згідно з відповідними конвенціями ООН. Зазначені комітети є спеціальними юридичними органами для моніторингу виконання державами договірних зобов'язань, тобто члени цих комітетів діють в особистій якості, а не як представники держав. Але хоч процедури моніторингу ретельно розроблені, на практиці виникає багато проблем з тим, що уряди держав подають свої доповіді комітетам ООН про виконання договірних зобов'язань із запізненням або зовсім не подають, держави приймають конвенції із застереженнями щодо невизнання компетенції комітетів, індивідуальні скарги довго чекають свого розгляду, та й просто існує недофінансування аналізованої системи моніторингу за виконанням державами своїх договірних зобов'язань.

Як незалежна держава, Україна подає, хоч і не завжди вчасно, періодичні доповіді про здійснені нею заходи для втілення у життя прав, закріплених у відповідних міжнародно-правових актах, до всіх зазначених вище комітетів. Загалом, як свідчить зміст доповідей про практику виконання Україною взятих на себе зобов'язань за міжнародно-правовими актами з прав людини, Україна ще перебуває на етапі приведення свого законодавства у відповідність до ратифікованих міжнародно-правових актів. Про це свідчать обговорення доповідей України про вжиті заходи по здійсненню зобов'язань за конвенціями ООН з прав людини у відповідних комітетах ООН та їхні висновки і ре-

комендації урядові України. В усіх висновках і рекомендаціях зазначають, що необхідно вживати ефективних заходів для забезпечення прав та, зокрема, судового захисту прав, гарантованих конвенціями; інформувати комітети ООН про кількість судових позовів громадян України, які базуються на конвенціях ООН, та про всі судові рішення на основі конвенцій; подавати у доповідях уряду України конкретні статистичні дані та інформувати комітети ООН про всі кроки, вжиті для імплементації рекомендацій комітетів, а також забезпечувати поширення висновків та рекомендацій комітетів ООН серед громадськості усіма необхідними мовами по всій країні, організовувати навчальні програми з вивчення конвенцій тощо.

Більшість із цих зауважень залишаються в силі і дотепер. Доповіді України відповідним комітетам ООН та їх обговорення на сесіях комітетів ще не стали предметом досліджень українських науковців, правозахисних організацій, а без детального розгляду самих доповідей, аналізу їхнього обговорення в комітетах, підсумкових спостережень членів комітетів та коментарів уряду України на підсумкові спостереження не вдається відповідно відреагувати на зауваження та виправити ситуацію з упровадженням взятих на себе Україною зобов'язань за конвенціями ООН з прав людини.

До недавнього часу досить проблемними були відносини України з Радою Європи, яка неодноразово погрожувала призупиненням участі делегації українських законодавців у ПАРЕ за рекомендацією Моніторингового комітету ПАРЕ в зв'язку з невиконанням Україною своїх зобов'язань, взятих при вступі до Ради Європи. Досі не прийняли новий Кримінально-процесуальний кодекс, ще багато залишається зробити в галузі гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами та забезпечити дотримання цих принципів у практичній роботі органів влади України, не виконуються судові рішення. Проблемних питань у відносинах України з Радою Європи значно поменшало після Помаранчевої революції 2004 р., коли український народ і нова українська влада продемонстрували готовність до демократичних перетворень.

9.4.2. Застосування Конвенції про захист прав людини та основних свобод судами України

Україна, ратифікувавши Конвенцію про захист прав людини та основних свобод і протоколи № 1, 2, 4, 7, та 11 до Конвенції, інкорпоровала Конвенцію в національну правову систему та визнала обов'язковою юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Європейської конвенції. Для України це стало цілком новим механізмом захисту прав людини, введення якого ускладнювалось багатьма чинниками, зокрема проблемами реформування самої судової системи в Україні. Це ускладнюється ще й тим, що Україна є державою з континентальною системою права, в той час як право Європейського суду — прецедентне, а отже, перед суддями України гостро стоїть проблема вивчення та застосування не тільки норм Європейської конвенції, а й прецедентних рішень Європейського суду.

Загалом з моменту набуття чинності Європейської конвенції на кінець 2005 р. близько 15 тисяч осіб звернулося до Європейського суду зі скаргами на порушення Україною їхніх прав та свобод. На комунікації з урядом України перебувало понад 400 справ. У 2005 р. Європейський суд виніс 120 рішень по суті у справах проти України, переважна більшість яких стосувалася невиконання рішень національних судів та права на справедливий суд упродовж розумного терміну.

Отже, громадяни України, а також ті, хто на законних підставах перебувають на її території, реалізують право, яке надає їм Конституція України, а саме: «...після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна» (ч. 4 ст. 55). При цьому мають бути вичерпані всі національні засоби захисту, термін від дати прийняття остаточного рішення на національному рівні не повинен перевищувати шести місяців і питання до цього не повинно розглядатись Європейським судом чи шляхом іншої процедури міжнародного розслідування чи врегулювання.

Нині вже є самотні випадки застосування судами України не тільки норм Європейської конвенції, а й рішень Європейського суду, в яких подано тлумачення Конвенції, а тому знання прецедентного права Європейського суду українським суддям та іншим суб'єктам захисту прав людини необхідне. Як зазначає Дж. Гінзбургз, для успішного розв'язання проблеми застосування норм міжнародного права суддям, окрім усього іншого, необхідні й певні моральні якості — значна громадянська відвага та професійна чесність²⁸.

Загалом активізація застосування Європейської конвенції та рішень Європейського суду національними судами відповідає тенденції зростання ролі національних судів у функціонуванні міжнародного права, поглибленню взаємозв'язку міжнародного та національного права. Застосовуючи міжнародні норми з прав людини, національні суди тим самим стверджують міжнародні стандарти в цій надзвичайно важливій сфері.

ВИСНОВКИ

Права людини, ідея яких зародилася ще в античному світі та пробивала собі шлях в європейському середньовіччі, у XVII–XIX ст. поступово ставали предметом позитивного права і набували визнання держав. У XX ст. права людини стали предметом міжнародно-правового регулювання, вимогою демократичного розвитку, критерієм і чинником оптимізації політичних систем. Нині принципи поваги до прав людини та демократії зафіксовані як основні вимоги визнання нових держав у Паризькій хартії для нової Європи, як критерії прийняття нових членів до Європейського Союзу тощо.

Маючи глибоке коріння щодо розвитку ідеї прав людини і випереджаючи багато держав світу на певних етапах історичного розвитку прав людини,

²⁸ Ginsburgs G. Domestic Law and International Law // Toward the «Rule of Law» in Russia. — N.Y., 1992. — P. 193.

Україна після століть перебування у складі імперій опинилась серед держав з низьким рівнем людського розвитку і дотримання прав людини. Українське суспільство, яке пережило у складі СРСР три голодомори та інші грубі порушення прав людини, за визначенням багатьох науковців та політиків, перебуває нині у стані постгеноцидного суспільства. Ввійшовши 1991 р. до міжнародної системи захисту прав людини як незалежна держава, Україна стала перед необхідністю створення національної системи застосування міжнародних норм з прав людини у внутрішньому правопорядку. В Конституції 1996 р. Україна проголосила утвердження і забезпечення прав і свобод людини головним обов'язком держави, однак гострою залишається проблема невідповідності юридичних гарантій та практичного забезпечення дотримання і захисту прав людини. Таке реальне забезпечення прав людини сприятиме становленню та зміцненню демократії в Україні.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Чи всі права є однаково важливими для людей?
2. Чи є права людини універсальними?
3. Чи обґрунтована відміна смертної кари в Україні?
4. Чи достатні в Україні гарантії свободи та особистої недоторканності громадян?
5. Яким чином законодавство України регулює можливість спостереження, прослуховування телефонних розмов, перлюстрацію поштової кореспонденції тощо?
6. Які можливі порушення законності в діяльності правоохоронних органів при затриманні осіб та взятті під варту?
7. Як розуміти положення Конституції України про те, що «кожен є вільним у виборі захисника своїх прав»?
8. Чи можна заборонити діяльність об'єднань громадян в Україні?
9. Які причини недостатнього рівня соціального забезпечення в Україні?
10. Чи існує дискримінація жінок в Україні?
11. Чому Україна є одним з найбільших постачальників «живого товару» в Європі?
12. До яких контрольних та правозахисних міжнародних органів може звернутись громадянин України після вичерпання всіх національних засобів захисту своїх прав?

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Проаналізуйте запропоновані ситуації та дайте обґрунтовані відповіді на запитання.

1. Велика кількість громадян України до 2 січня 1992 р. помістила в установи Ощадного банку СРСР заощадження, які загалом становили 134 млрд. крб. Всі ці заощадження були втрачені. 1996 р. прийняли Закон України «Про державні гарантії відновлення заощаджень громадян України», за яким заощадження повертають поетапно, залежно від віку вкладника, суми вкладу, інших обставин. Постановами Кабінету Міністрів 1997–2000 рр. була передбачена компенсація грошових заощаджень, зокрема була встановлена норма щодо визначення 80-річного і більше віку для одержання власних заощаджень.

Чи знаходите Ви в даному випадку порушення прав людини? Якщо так, то які права порушені і куди можуть громадяни звернутись за захистом своїх прав? Відповідь аргументуйте.

2. Громадянка М., яка проживала з неповнолітньою донькою, ніде не працювала, мала згубні пристрасті до спиртних напоїв та наркотиків, а тому вирішила продати квартиру. Вона повідомила органи опіки і піклування міськвиконкому, що виїжджає на постійне місце проживання до своїх батьків, які жили в селі іншого району. Орган опіки і піклування міськвиконкому видав розпорядження і надав дозвіл на продаж квартири, не вимагаючи від громадянки М. жодних додаткових документів. Як результат — дівчинка залишилась без даху над головою.

Які права дівчинки були порушені? Які заходи і якими органами повинні бути вжиті для захисту прав дівчинки?

ЛІТЕРАТУРА

Основна

Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. -- Київ: Преса України, 1997.

Конституція України: Офіц. текст: Коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина: Навч. посібник / Авт.-упоряд. М.І. Хавронюк. — Київ: Парламентське видавництво, 1999. — 544 с.

Загальна декларація прав людини 1948 року.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року.

Конвенція про захист прав людини та основних свобод 1950 року із поправками, внесеними відповідно до положень Протоколу № 11.

Антонович М.М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини. — Київ: КМ Академія, 2000. — 262 с.

Дворкін Р. Серйозний погляд на права. — Київ: Основи, 2001. — 519 с.

Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування. Перекл. з англ. — Київ: АртЕк, 1997. — 584 с.

Донеллі Дж. Права людини у міжнародній політиці / Перекл. з англ. — Львів: Кальварія, 2004. — 280 с.

Конституційне право України / За ред. В. Ф. Погорілка. — Київ: Наук. думка, 1999. — С. 199–299.

Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: Навч. посібник. — Київ: Атіка, 2004. — 464 с.

Права человека: Учебник для вузов. — Москва: НОРМА-ИНФРА, 1999. — 573 с.

Додаткова

Алексеева Л.М. История правозащитного движения. — Москва: Московская школа прав человека, 1999. — 126 с.

Невичерпність демократії. Видатні діячі минулого й сучасності про вільне демократичне суспільство і права людини. — Київ: Укр. письменник, 1994. — 174 с.

Права людини: Підручник для 10–11 класів ліцеїв та гімназій. — Київ: Право, 1997. — 225 с.

Рабінович П.М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). — Харків: Право, 1997. — 64 с.

Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн. — Київ: АртЕк-Вища шк., 1997. — С. 102–126.

Захаров Є. Проблеми правозахисного руху в Україні / Сайт Харківської правозахисної групи. 01.07.2003. <http://www.khpg.org>.

The Future of UN Human Rights Treaty Monitoring / Ed. by Ph. Alston and J. Crawford. — Cambridge University Press, 2000. — 563 p.

Smith R. K. M. International Human Rights. — Oxford University Press, 2005. — 404 p.